UN CICLU HAGIOGRAFIC PUȚIN STUDIAT DIN PICTURA EXTERIOARĂ MOLDOVENEASCĂ: *VIAȚA SFÂNTULUI PAHOMIE CEL MARE*

de CONSTANTIN I . CIOBANU

Résumé

Cette recherche porte sur un cycle hagiographique moins étudié de la peinture extérieure moldave: La vie de Saint-Pacôme le Grand. Elle a été poussée par un regret et une perplexité. Le regret fut exprimé par le célèbre byzantinologue français André Grabar dans son étude „Deux images tirées de la Vie de Saint Pachôme"[1]. Il faisait allusion à l'impossibilité de lire l'inscription slave de la dernière scène préservé du cycle de la Vie de Saint-Pacôme de la peinture extérieure de Sucevița. En ce qui concerne la perplexité, ce fut le premier sentiment qui a saisi le soussigné lorsque – grâce aux moyens optiques modernes, inaccessibles au savant français dans les années 60e – 70e du siècle dernier – on a finalement réussi à lire l'inscription en question et il a été constaté qu'en dépit de l'épisode inspiré par la hagiographie pacômienne (il s'agit de la levée par les démons d'une légère feuille de chêne aux moyens des leviers et des poulies afin d'inciter la saint à rire) le nom du personnage en question est Andonie (Antoine) et non pas Pacôme, comme il était précédemment supposé. En plus, cette inscription explicative slavonne a démenti l'une des principales idées de l'article d'André Grabar (basée sur une interprétation insolite du texte slavon de l'hagiographie du saint) – idée – selon laquelle à Sucevița a eu lieu l'inversion du protagoniste qui devait être incité à rire: Pacôme étant substitué par l'un des démons. Les recherches ultérieures ont montré que la dernière scène de la vie de Saint-Pacôme de Sucevița fut inspirée par une scène similaire, peinte environ un demi-siècle plus tôt, en 1547, sur le mur nord de l'église Saint-George du monastère de Voroneț. Il est vrai qu'à Voroneț, cette scène illustre (d'une manière incorrecte !) une séquence de la vie de Saint-Antoine, dont l'hagiographie – comme témoignaient les sources littéraires – ne comprend pas le drôle d'épisode « avec l'élévation de la feuille de chêne ». Cette confusion=fusion dans l'illustration des hagiographies d'Antoine et de Pacôme, nous a incité à examiner en parallèle (et en même temps!) les cycles des vies de ces deux grands champions du monachisme égyptien.

Keywords: *Anthony the Great, exterior painting, fresco, Humor Monastery, iconography, Middle Ages, mural painting, Pachomius the Great, painted churches of northern Moldavia, Sucevița Monastery, Voroneț Monastery.*

Din capul locului, avertizăm cititorul cu privire la faptul că în studiul de față vor fi cercetate în exclusivitate *ciclurile* zugrăvite ale vieții sfântului Pahomie. Aceste cicluri sunt rarisime în pictura creştină (atât ortodoxă cât şi catolică) şi ele nu trebuie confundate cu frecvent întâlnitele imagini ale *Sf. Pahomie solitar* sau ale *Arătării îngerului Sf. Pahomie*. Astfel, în Moldova secolului al XVI-lea *ciclul vieții Sf. Pahomie* s-a păstrat numai în pictura mănăstirilor Humor şi Sucevița (Fig. 1), iar în pictura bulgară avem doar o singură icoană târzie, din anul 1824, a lui Christiu Zahariev, cu patru scene din viața sfântului, repartizate în cele patru colțuri ale câmpului central al icoanei[2] (Fig. 2).

1. Ciclul Vieții Sf. Pahomie de la mănăstirea Humor

La biserica cu hramurile *Adormirea Maicii Domnului* şi *Sfântul Mare Mucenic Gheorghe* a mănăstirii Humor, ciclul vieții Sf. Pahomie este reprezentat în partea răsăriteană a fațadei nordice, în registrele superioare ale spațiului zidului situat între absidele nordică şi estică ale edificiului. Acest ciclu – din care s-au păstrat doar patru scene, dintre care două sunt în mare parte distruse – este flancat, atât la est cât şi la vest, de imensa ierarhie a *Cinului* (altă denumire: *Rugăciunea Tuturor Sfinților*) de pe abside. În pofida acestei intruziuni insolite în cadrul *Cinului*, scenele din viața Sf. Pahomie par să țină de pictura inițială, din anul 1535, a fațadelor.

[1] André Grabar, *Deux images tirées de la Vie de Saint Pachôme*, in „Revue d'égyptologie", *XXIV*, *Mélanges Michel Malinine*, Paris, 1972, p. 74–79.

[2] Атанас Божков, *Българската Икона*, София, ed. *Български художник*, 1984, p. 299 şi il. 205 de la p. 210.

Fig. 1. Biserica *Învierea Domnului* a Mănăstirii Sucevița. Fațada nordică. Ciclul *Viața Sf. Pahomie*.

Fig. 2. Christiu Zahariev zugrav. Icoană *Sf. Pahomie cu scene din viață*. Anul 1824.

Or, repictările (cu imagini de arhangheli, serafimi, sfinți ținând filactere ş.a.) – observabile şi astăzi în zonele de est ale peretelui dintre abside – sunt suprapuse peste pictura inițială care cuprinde exact ciclul Sf. Pahomie. În cadrul registrului superior al ciclului (Fig. 3), s-a păstrat imaginea *Sf. Pahomie în fața Sf. Palamon* (fără text slavon) şi o imagine (pe trei sferturi distrusă!) din care se observă doar o figură umană cu nimb de sfânt în partea stângă a compoziției. Probabil, similar cazului de la Sucevița, aici a fost reprezentată scena *Arătarea îngerului în chip de călugăr Sf. Pahomie*. În al doilea registru al ciclului (sub registrul superior) s-au păstrat două imagini. Imaginea din stânga ilustrează scena *Trimiterea de către Sf. Pahomie a portarului pentru întâmpinarea surorii după trup a sfântului* (Fig. 4). Textul explicativ slavon al acestei scene s-a păstrat integral.

El este următorul: ЗДЄ ПРЇИДЄ СЄСТРА ПАХОМЇЄ (rom.: *Aici veni sora lui Pahomie*). În dreapta imaginii descrise mai sus, este situată o altă imagine a Sf. Pahomie, aflat în faţa unui grup de călugăriţe. Aici inscripţia explicativă slavonă a fost completamente distrusă. Comparând însă această scenă cu imaginile (conservate mai bine!) ale ciclului Sf. Pahomie de la Suceviţa, putem emite ipoteza conform căreia aici este reprezentată scena *transmiterii maicilor a rânduielii de viaţă monahicească* sau scena *numirii surorii lui Pahomie în funcţie de stareţă a mănăstirii de maici*. Dar, spre deosebire de Suceviţa, aici lipseşte figura bătrânului bărbat duhovnicesc, Petru, căruia Sf. Pahomie i-a încredinţat mănăstirea respectivă.

Fig. 3. Biserica mănăstirii Humor. Faţada nordică. Ciclul *Viaţa Sf. Pahomie*. Scena *Sf. Pahomie în faţa Sf. Palamon*.

Fig. 4. Biserica mănăstirii Humor. Faţada nordică. Ciclul *Viaţa Sf. Pahomie*.
Scena *Trimiterea de către Sf. Pahomie a portarului pentru întâmpinarea surorii după trup a sfântului*.

2. Ciclul Vieții Sf. Pahomie de la mănăstirea Sucevița

Un alt ciclu al vieții Sf. Pahomie – pictat la sfârşitul secolului al XVI-lea (probabil, în jurul anului 1596) – s-a păstrat în registrele doi, trei şi patru ale părții de vest a fațadei nordice a bisericii *Învierea Domnului* a mănăstirii Sucevița (Fig. 1). Deasupra acestui ciclu, sub o friză de serafimi, este situat ciclul ce ilustrează primele capitole ale cărții *Facerea*; la răsărit – avem imensa compoziție *Scara* ce ilustrează opera omonimă a lui Ioan Scărarul; iar la apus, în imediată vecinătate cu pridvorul deschis nordic, – se află contrafortul de nord-vest al bisericii. Compus din 15 scene, ciclul vieții Sf. Pahomie de la Sucevița avea, probabil, o continuare în cele două registre inferioare ale fațadei, actualmente acoperite de un strat monoton de vopsea verde-albăstrie[3]. În favoarea acestei ipoteze pledează urmele de pictură, ce se mai observă în porțiunile decapate ale registrelor inferioare.

Ilustrarea vieții lui Pahomie începe cu scena *botezului sfântului* situată în registrul al doilea al fațadei (Fig. 5). Acest registru mai cuprinde încă opt scene ce ilustrează următoarele episoade din hagiografia pahomiană: *arătarea îngerului în vis sfântului Pahomie* (Fig. 6); *venirea Sf. Pahomie la Sf. Palamon* (Fig. 7); *arătarea îngerului în chip de călugăr Sf. Pahomie* (Fig. 8); *trimiterea de către Sf. Pahomie a portarului pentru a o întâmpina pe sora după trup a sfântului* (Fig. 9); *trimiterea bătrânului prezbiter Petru pentru a o vizita pe sora Sf. Pahomie* (Fig. 10); *trimiterea de către Sf. Pahomie a aceluiaşi bătrân Petru cu însărcinarea de a avea grijă de nou-înființata mănăstire de maici* (Fig. 11); scenă (fără inscripții) cu imaginea unui *peisaj muntos* (parțial ascuns de acoperişul pridvorului deschis); *imaginea mănăstirii întemeiate de Sf. Pahomie* (Fig. 12). Grație stării de conservare destul de bune, lectura inscripțiilor slavone din acest registru nu generează dificultăți.

Fig. 5. Biserica *Învierea Domnului* a Mănăstirii Sucevița. Fațada nordică. Scena *Botezul Sf. Pahomie*.

3 Aici este vorba de imaginile conservate până astăzi. Or, ciclul vieții Sf. Pahomie pare neterminat şi nu este exclus ca el să fi continuat în registrele inferioare ale peretelui exterior nordic al bisericii *Învierea Domnului* a mănăstirii Sucevița.

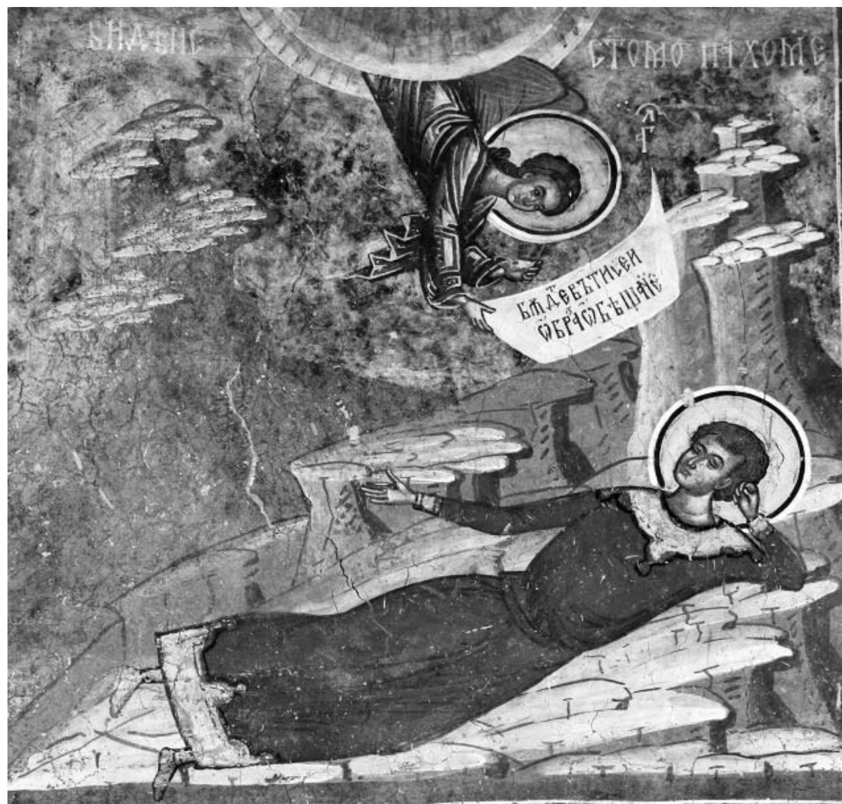

Fig. 6. Sucevița. Scena *Arătarea îngerului în vis sfântului Pahomie* (ilustrează prima vedenie a sfântului, survenită în vis, după botez).

Fig. 7. Sucevița. Scena *Venirea Sf. Pahomie la Sf. Palamon*.

Fig. 8. Sucevița. Scena *Arătarea îngerului în chip de călugăr Sf. Pahomie*.

Fig. 9. Sucevița. Scena *Trimiterea de către Sf. Pahomie a portarului pentru a o întâmpina pe sora după trup a sfântului.*

Fig. 10. Sucevița. Scena *Trimiterea bătrânului prezbiter Petru pentru a o vizita pe sora Sf. Pahomie.*

Fig. 11. Sucevița. Scena *Trimiterea de către Sf. Pahomie a aceluiaşi bătrân Petru cu însărcinarea de a avea grijă de nou-înființata mănăstire de maici*.

Inscripția de pe filactera ierarhului din scena inaugurală a ciclului (Fig. 5), cu imaginea *botezului Sf. Pahomie*, nu este extrasă din viața sfântului. Or, în această inscripție este amintit râul Iordan, în timp ce

botezului sfântului, conform textului hagiografic, a avut loc în satul Hinovoschia din Tebaida de Sus a Egiptului. În realitate, textul **ВЪ ЇѾРДѦ/НИ КРЪ/ЩѦЄѴТ҃О** (rom.: În Iordan botezându-...) este o formulă slavonă gramatical lejer coruptă a începutului *Troparului Botezului Domnului Iisus Hristos* (comemorat pe 6 ianuarie) şi se referă la cuvintele rostite de preot în timpul ritualului sfântului botez.

Fig. 12. Suceviţa. *Imaginea mănăstirii întemeiate de Sf. Pahomie*. Conform textului slavon: „Mănăstirile Sf. Pahomie".

Cea de-a doua scenă a ciclului, după cum ne indică inscripţia slavonă **ВИДѢНЇЄ С҃ТОМО ПѦХОМЇЄ** (rom.: *Viziunea Sf. Pahomie*), ilustrează prima vedenie a sfântului, survenită în vis, după botez (Fig. 6). Ea corespunde următorului fragment din hagiografia pahomiană: *Deci, învăţâţându-se şi deprinzându-se cu sfânta credinţă, a luat Sfântul Botez şi s-a învrednicit împărtăşirii dumnezeieştilor Taine. Iar după ziua aceea, sosind noaptea, a văzut în vedenia visului pogorându-se rouă din cer, care umplându-i dreapta lui şi închegându-se, s-a făcut ca mierea. Şi a auzit un glas de sus, grăind către dânsul: „O, Pahomie, înţelege ceea ce vezi, că acesta este semnul darului care ţi se dă ţie de la Hristos Dumnezeu"*[4].

Cea de-a treia scenă a ciclului ne arată întâlnirea dintre Sf. Pahomie şi Sf. Palamon (Fig. 7). Acest lucru este certificat de inscripţia slavonă **С҃ТЫ ПѦХОМЇЄ ПРЇИДЄ КЪ С҃ТМꙊ ПѦЛѦМ҃О И҃ ПРИ҃Є ПОꙊѴЄ/НЇЄ** care, fiind tradusă româneşte, ne spune „*Sf. Pahomie veni la Sf. Palamon şi primi învăţătura*". În hagiografia sfântului Pahomie, acestei imagini îi corespunde un text destul de amplu, începând cu cuvintele: *Şi auzind el de un sihastru oarecare cu numele Palamon, care vieţuia într-un loc pustiu, s-a dus la dânsul ...*[5].

Celei de-a patra scene pictate din ciclul pahomian de la Suceviţa (Fig. 8) îi corespunde următorul episod din textul hagiografic al vieţii sfântului: *Iar fericitului Pahomie, minunându-se de acest dumnezeiesc glas,* ***i-a stat înainte îngerul în chipul rânduielii celei mari a monahilor celor desăvârşiţi, adică în sfânta schimă****, şi i-a dat în mâini o tăbliţă care avea scris pe dânsa rânduielile şi canoanele vieţii monahiceşti şi pustniceşti*[6]. Textul explicativ slavon, din partea superioară a imaginii, confirmă cu prisosinţă această constatare. Or, el ne spune că „I s-a arătat sfântului Pahomie îngerul Domnului în chip de călugăr" (slav.: **ѦВ҃И С҃ТМꙊ ПѦХОМЇЄ ѦГ҃ГЛЬ ГН҃Ь ВЪ ѾБРѦ(з) МНИШЄСКЫ**).

Inscripţiile slavone de pe filacterele îngerului din scena a doua (**БѪД҃Є ВЪ ТИ СЄИ / ѾБРѦ(з) ѾБѢЩѦНЇЄ** – rom.: *Îţi va fi ţie în acest chip făgăduinţa...*) şi a patra (**БѪД҃Є ВЪ / ТИ С҃Є Ѿ/БРѦ(з) ѾБѢ/ЩѦНЇЄ ТВО/ЄГО Ѿ ХВ҃И** – rom.: *Îţi va fi ţie în acest chip făgăduinţa de la Hristos*) a ciclului pahomian de la Suceviţa sunt similare, cea de-a două inscripţie fiind mai completă. Ele însă nu corespund (atât din punct de vedere al conţinutului cât şi al topicii frazelor) cu textele atribuite îngerului în traducerile

---

[4] *Vieţile sfinţilor* în 12 vol. /retipărite şi adăugite cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române – Ed. A 3-a, Vânători-Neamţ: Mănăstirea Sihăstria/ - Vol. 9: *Vieţile sfinţilor pe luna mai*, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2012, p. 320–321.

[5] *Ibidem*, p. 321.

[6] *Ibidem*, p. 323–324.

slavone ale hagiografiei sfântului sau cu citatul recomandat de *erminiile* postbizantine – inclusiv de *cartea de pictură* a lui Dionisie din Furna (între anii 1729 – 1733)[7] – pentru a fi pictat pe filactera îngerului din imaginea *Sf. Pahomie şi îngerul*. Aici este vorba mai curând de o expunere liberă a conţinutului următorului fragment din textul hagiografic al *Vieţii sfântului Pahomie*: „Şi a auzit un glas de sus, grăind către dânsul: O, Pahomie, înţelege ceea ce vezi, că acesta este *semnul darului care ţi se dă ţie de la Hristos Dumnezeu*”[8]. Probabil, că în cele două inscripţii de la Suceviţa sintagma slavonă *semnul darului* (**зна́менїе благода́ти**) este înlocuită de cuvântul slavon *făgăduinţă* (**ѠБѢЩАНЇЄ**).

Atât inscripţia slavonă din scena a cincea (Fig. 9) a aceluiaşi registru **СТЫ ПАХОМЇЄ ПОСЛА ВЪРАТИРЄ СТЫ МОНАСТИСКОМУ И(з)ВЄ/Щ(и) ЄЮ** (rom.: *Sf. Pahomie l-a trimis pe portarul sfintei mănăstiri s-o înştiinţeze pe ea*), cât şi figurile pictate ale Sf. Pahomie, ale portarului şi ale femeii (din dreapta compoziţiei), certifică faptul că aici este vorba de episodul hagiografic al trimiterii portarului mănăstirii pentru o a întâmpina pe sora după trup a sfântului. Textul hagiografic relatează acest episod în felul următor: *După mulţi ani, auzind de dânsul sora sa cea după trup, a venit la mănăstirea lui, voind să vadă pe fratele său, că şi dânsa primise credinţa creştinească. Iar el, aflând de venirea ei, a trimis pe portar la dânsa, zicîndu-i: „Ai auzit de mine că sunt viu; deci, du-te de aici şi nu te mâhni, că nu m-ai văzut, nici tu pe mine, nici eu pe tine. Iar de vei voi să urmezi vieţii mele şi să aflăm împreună milă de la Domnul, atunci fraţii mei îţi vor zidi o chilie într-un loc liniştit, ca acolo bineplăcând Domnului, să te lepezi de lume; pentru că nu este altă odihnă mai bună pe pământ, decât aceea, de a face bine şi a plăcea lui Dumnezeu. Domnul este puternic ca şi pe alte fecioare şi femei să le mântuiască prin tine, aducându-le la o viaţă ca aceasta. Pentru aceea vei avea îndoită răsplătire de la Dânsul: una, pentru viaţa ta îmbunătăţită; iar alta, pentru povăţuirea acelora". Auzind sora cuviosului, s-a umilit cu inima şi a primit cu dragoste sfatul cel folositor al fratelui său şi, plângînd, cerea să fie povăţuită pentru mântuire*[9].

Scenele a şasea (Fig. 10) şi a şaptea (Fig. 11) ale registrului ilustrează două episoade similare şi conexe, inspirate din acelaşi alineat al hagiografiei pahomiene. În scena a şasea îi vedem pe Pahomie, pe bătrânul „bărbat duhovnicesc” Petru şi pe sora după trup a lui Pahomie, ultima având în faţă foarfecele – aluzie directă la *croirea de noi straie călugăreşti*. Acestui episod pictat din ciclul de la Suceviţa îi corespund atât inscripţia slavonă **СТЫ ПАХОМЇЄ ПОСЛАВ(ъ) СТАРЬЦА И ПРѢ(з)ВИТЄРА ПЄТРА / ДА ПОСЄТИТИ ЄЮ** (rom.: *Sf. Pahomie l-a trimis pe stareţul şi prezbiterul*[10] *Petru pentru a o vizita* [*pe sora sa după trup* – C.C.]), cât şi următoarea frază din hagiografia sfântului: *Iar fericitul Pahomie a preamărit pe Dumnezeu pentru osârdia ei (a surorii lui – C.C.) cea atât de mare; şi a poruncit unor fraţi cucernici, ca departe de mănăstire, de cealaltă parte a râului, să-i facă o chilie şi să zidească o mănăstire mică; apoi* ***a îmbrăcat-o pe sora sa în chipul monahicesc***[11].

În scena a şaptea (Fig. 11) este vorba de *trimiterea aceluiaşi bătrân Petru cu însărcinarea de a avea grijă de nou-înfiinţata mănăstire de maici.* Inscripţia slavonă pictată în partea superioară a acestei fresce s-a păstrat destul de bine. Cu toate acestea, traducerea românească ad-litteram a textului slavon al acestei inscripţii – *Sf. Pahomie l-a trimis pe bătrânul Petru de a pus trudă stareţului său* (slav.: **СТЫ ПАХОМЇЄ ПОСЛ-А(в) СТА(р)ЦА ПЄТРА ДА ПОСТАВИСЄ ТРУ(д) СВОЄМУ СТА(р)-ЦУ**) – necesită anumite lămuriri. În limba slavonă cuvântul *stareţ* are atât sensul de egumen al unui schit sau al unei mănăstiri, cât şi sensul de *bătrân*. Cuvântul *trud*, de asemenea, are mai multe sensuri: el desemnează nu numai substantivele *muncă* sau *trudă* ci şi o serie de termeni legaţi de noţiunile de *împovărare*, *încărcare* sau *însărcinare*. Adevărata semnificaţie a frazei slavone din inscripţie este următoarea: *Sf. Pahomie l-a trimis pe bătrânul Petru* (*la nou-înfiinţata mănăstire de maici* – C.C.) *şi l-a însărcinat pe bătrân* (*să aibă în grijă această mănăstire* – C.C.). Asemenea scenei precedente, acest episod este descris în acelaşi alineat al *vieţii* sfântului: (...) *Şi adunându-se la dânsa (este vorba de sora după trup a Sf. Pahomie – C.C.) şi alte fecioare şi femei, [Sf. Pahomie] le-a dat rânduială de viaţă monahicească şi a încredinţat mănăstirea aceea unui bărbat duhovnicesc, bătrân şi sfânt, cu numele Petru, care le cerceta adeseori şi iconomisea toate cele pentru dânsele*[12].

---

[7] Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, Bucureşti, ed. Meridiane, 1979, p. 197.
[8] *Vieţile sfinţilor pe luna mai...*, p. 321.
[9] *Ibidem*, p. 330.
[10] Aici termenul *prezbiter* este o denumire a conducătorilor Bisericii, purtată atât de episcopi, cât şi de preoţi în primul secol creştin.
[11] *Vieţile sfinţilor pe luna mai...*, p. 330.
[12] *Ibidem*, p. 330–331.

Imaginea a opta a ciclului este în mare parte ascunsă de acoperişul pridvorului deschis nordic. Ceea ce putem vedea în extremitățile stângă şi dreaptă ale acestei imagini pare a fi un peisaj muntos, lipsit de construcții umane, cu doar câtiva arbori în prim-plan. Absența detaliilor ne împiedică să atribuim acestui peisaj vreun episod concret din textul literar al hagiografiei Sf. Pahomie.

Cea de a noua, şi ultima, imagine a registrului dat, situată la extremitatea vestică a fațadei şi pe suprafața nordică a contrafortului, ni-l prezintă pe Sf. Pahomie în fața unei mănăstiri foarte mari, înălțate într-o zonă muntoasă (Fig. 12). În dreapta mănăstirii vedem pictat un grup de călugări. Inscripția slavonă din partea superioară a imaginii conține textul: **монастꙑ҆ ст҇мо пахомїє** (rom.: *Mănăstirile Sf. Pahomie*). Probabil, aici au fost ilustrate acele alineate din hagiografia pahomiană în care este descrisă activitatea ctitoricească a sfântului – acestui binecunoscut întemeietor al monahismului cenobitic : *Odată, ducându-se el cam departe de chilia sa şi apropiindu-se de locul ce se numea Tavenisiot, a auzit în rugăciunea sa un glas de sus, grăind către dânsul: Pahomie, aici să petreci şi în locul acesta să faci o mănăstire; pentru că vor veni la tine mulți din cei ce voiesc să se mântuiască*[13] *(...) / Oarecând cercetând Cuviosul Pahomie mănăstirile sale pe care le avea în multe locuri, a mers la una care se numea Muhonia*[14].

Registrul următor (al treilea al fațadei şi al doilea cu ciclul vieții sfântului) începe cu scena *Înclinarea zidirii*. În imagine sunt prezentați Sf. Pahomie, rugându-se, şi un grup de călugări care înclină – cu ajutorul unor funii groase – clopotnița unei biserici (Fig. 13). Episodul respectiv nu face parte din majoritatea hagiografiilor pahomiene cunoscute (copte, greceşti sau latine) dar este prezent în versiunea principală a textului slavon al vieții sfântului, – versiune – care a fost tradusă şi în limba română, în cadrul *Vieților sfinților pe luna mai*. Textul acestui episod este următorul: *În aceeaşi mănăstire a Muhoniei, cuviosul părintele nostru Pahomie a zidit o biserică nouă, cu mâinile fraților celor iscusiți în acel lucru, şi a împodobit-o cu stâlpi frumoşi, încât se veseleau de acel lucru bun şi frumos zidit. Apoi socotind că nu se cade monahilor a se veseli de podoaba lucrului mâinilor lor, nici a se mândri de frumusețea zidirii lor, a luat nişte funii groase şi a legat stâlpii; deci, chemând pe frați le-a poruncit ca să tragă cu toată puterea, până ce s-a aplecat zidirea şi s-a văzut că este neîmpodobită. Deci, cuviosul a zis către frați: „Să nu vă lăudați, fraților, pentru osteneala cea multă a mâinilor voastre, că ați făcut zidire frumoasă; ci mai ales vă îngrijiți, ca să vă zidiți singuri pe voi şi să vă împodobiți sufletul vostru ca pe o Biserică a lui Dumnezeu; pentru că voi sunteți Biserici ale Dumnezeului Celui viu, precum a zis Domnul”*[15]. André Grabar a studiat în detaliu această imagine şi a observat faptul că *stâlpii* bisericii, amintiți în textele grec şi slavon al vieții sfântului, sunt înlocuiți, în pictura Suceviței, de un *turn*[16] (posibil, de o *clopotniță*) ce aminteşte de campanilele medievale. Inscripția explicativă slavonă **ст҇ꙑ҆ пахомїє хотѣше сътворише пи҇р криво** (rom.: *Sf. Pahomie vroia să se facă turnul strâmb*), citită de acelaşi Grabar[17], confirmă acest lucru. Semnificativă în această ordine de idei este utilizarea în textul inscripției slavone a cuvântului **пи҇р** (corect: **пи́ргъ** = rom.: turn), – substantiv, rar întâlnit în limba slavonă şi calchiat după substantivul grecesc πύργος (rom.: turn), – şi nu a cuvintelor *stâlp* sau *biserică*, amintite în hagiografia sfântului.

Următoarea scenă din acelaşi registru ni-l prezintă pe Sf. Pahomie rugându-se lui Dumnezeu pe fundalul unui peisaj muntos (Fig. 14). Textul inscripției slavone **мл҇єнїє ст҇мꙋ пахомїє** (rom.: *Rugăciunea Sf. Pahomie*) confirmă această interpretare a imaginii. Întrucât peisajul este sărac în detalii, iar textul hagiografiei pahomiene abundă de episoade în care sunt amintite rugăciunile sfântului, este dificil de a stabili cu exactitate cărui fragment de text îi corespunde imaginea. Ținând cont de faptul că imaginea *rugăciunii sfântului* urmează imaginii *înclinării zidirii*, din punctul nostru de vedere aici ar fi vorba de fragmentul următor: *Deci, fratele acela la început a ascultat sfaturile părintelui, însă după aceea iarăşi s-a abătut la voia sa, zicând: „Unde este scris: nu posti, nu te înfrâna...?” Deci, fiind sfătuit din nou de cuviosul Pahomie, n-a ascultat, şi astfel a fost stăpânit de diavol până ce sfântul,* ***rugându-se către Dumnezeu cu dinadinsul*** *pentru dânsul, l-a tămăduit pe el şi astfel, fratele s-a îndreptat după aceea, învățat fiind prin certare*[18].

---

[13] *Ibidem*, p. 323.

[14] *Ibidem*, p. 333.

[15] *Ibidem*, p. 324.

[16] André Grabar, *op. cit.*, p. 74.

[17] *Ibidem*, p. 75. Traducerea franceză ad-litteram a acestui text slavon, făcută de către André Grabar, este următoarea : « Saint Pachôme voulait qu'on rendît tortue (krivo) une tour ».

[18] *Viețile sfinților pe luna mai...*, p. 335.

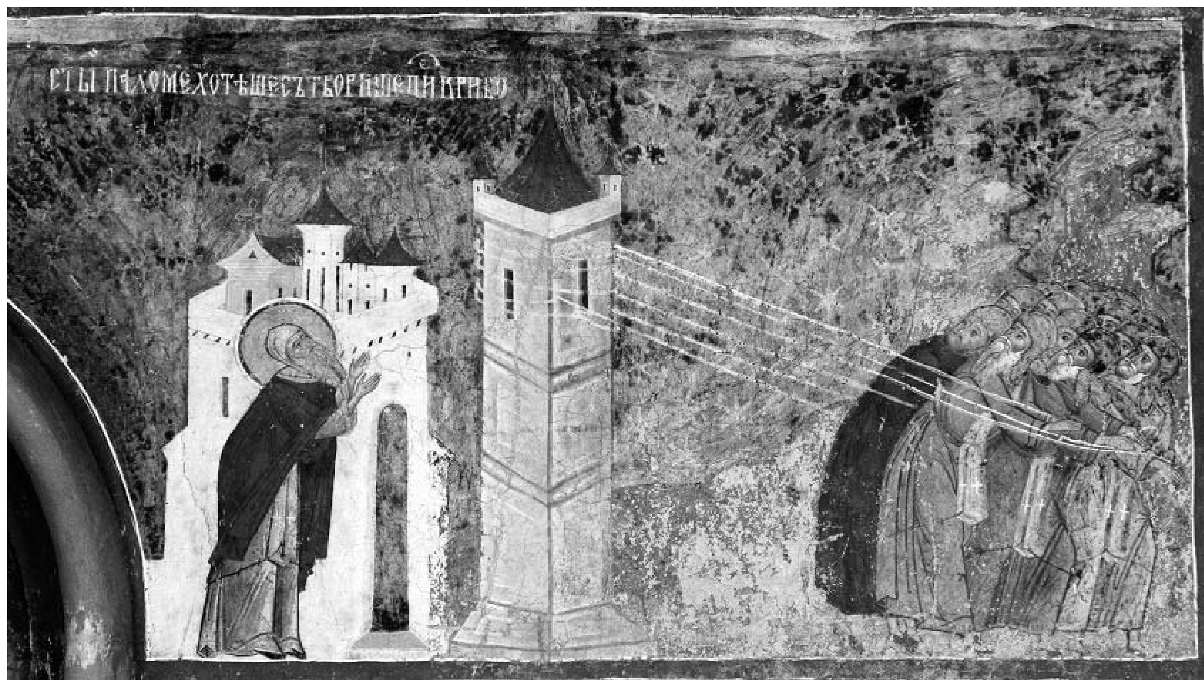

Fig. 13. Sucevița. Scena *Înclinarea zidirii.*

Fig. 14. Sucevița. Scena *Rugăciunea Sf. Pahomie*.

În a treia (şi ultima!) scenă din acest registru Sf. Pahomie este reprezentat de două ori (Fig. 15). Inițial, îl vedem pe sfânt în dreapta unei mănăstiri, înconjurat fiind de mai multe cete de călugări, unii dintre ei stând

în picioare, alții, căzuți în genunchi și rugându-se lui Dumnezeu. În cadrul aceleiași scene, pe suprafața frescei situată deasupra acoperișului pridvorului deschis, mai vedem reprezentat un grup de îngeri, însoțind pe tânărul Hristos, care se îndreaptă, cu toții, spre sfântul Pahomie, reprezentat pentru a doua oară (și având numele indicat în stânga nimbului!). Este clar că aici avem o ilustrație fidelă a următorului pasaj din hagiografia sfântului: *Pe când cuviosul se ruga astfel, doi îngeri în chipul luminii au stat înaintea lui; iar în mijlocul lor era un tânăr cu frumusețe negrăită, strălucind ca razele soarelui și având pe capul Lui o cunună de spini. Și ridicând îngerii pe Pahomie de la Pământ, i-au zis: „Deoarece ai cerut să ți se trimită ție milostivire de la Domnul, iată, aceasta este milostivirea: singur Dumnezeul slavei, Iisus Hristos, Unul născut Fiul Tatălui, Cel ce S-a trimis în lume și S-a răstignit pentru voi, și poartă această cunună de spini pe cap!”*[19]. Zugrăvit în partea stângă, de sus, a întregii compoziții, textul slavon **НЄ ВѢСИ ЛИ ПАХѠМЇЄ ІѦКО ВЪСѦ҃ ЧЛ҃ВКЬ МОИ ЗАСТЪПЛЄНЇЄ Г҃Ъ СТОИТЪ** (rom.: *Nu știi oare, Pahomie,că oricare om de-al Meu sub puterea[=protecția] Stăpânului[=Domnului] stă?*) pare a fi o parafrază la versetul 4 al capitolului al 14-lea din *Epistola către romani* a sfântului apostol Pavel (... ***Pentru stăpânul său stă*** *sau cade; dar* ***va sta****, căci* ***Domnul are putere*** *ca să-l facă să stea*). Această parafrază nu se găsește în hahiografiile sfântului, dar, din punct de vedere al conținutului, ea sintetizează cuvintele spuse de Hristos lui Pahomie în episodul apariției celor doi îngeri și a tânărului cu frumusețe negrăită[20].

Fig. 15. Sucevița. Scena cu imaginea *comunităților de călugări* întemeiate de către Sf. Pahomie și cu imaginea *tânărului cu frumusețe negrăită*, înconjurat de îngeri.

Ultimul registru (al patrulea al fațadei și al treilea cu scene din viața sfântului) generează cele mai multe întrebări și este cel mai greu de interpretat. Or, în acest registru a avut loc o ciudată – și nu întotdeauna bine delimitată – incorporare în hagiografia ilustrată pahomiană a unor scene preluate din viața Sf. Antonie.

[19] *Ibidem*, p. 340–341.

[20] *Ibidem*, p. 341. Vezi citatul: *Și a zis Domnul către Pahomie „Îndrăznește, Pahomie, și te întărește, că sămânța ta cea duhovnicească nu va lipsi până la sfârșitul veacului. Iar din cei ce vor să fie după tine, mulți mântuindu-se cu ajutorul Meu din întunecoasa groapă, se vor arăta mai înalți decât îmbunătățiții monahi de acum. Pentru că cei de acum, povățuindu-se și luminându-se, strălucesc după felul vieții tale cu faptele cele bune, iar cei ce vor să fie după tine, pe care i-ai văzut în groapa cea întunecoasă, neavând acest fel de povățuire ca să-i poată scoate din acel întuneric, sărind din întuneric, cu singură alegerea voii lor, vor merge cu osârdie pe calea cea luminoasă a poruncilor Mele și vor fi plăcuți Mie. Alții se vor mântui prin ispite și prin primejdii și se vor asemăna cu sfinții cei mari. Pentru că amin zic ție, căci vor câștiga aceeași mântuire pe care o au și monahii cei de acum, care viețuiesc cu desăvârșire și cu neprihănire!”*

Acest lucru se observă chiar din prima scenă a registrului unde, atât inscripția, cât şi imaginea zugrăvită, atestă ambele, în mod indubitabil, faptul că aici este vorba de binecunoscutul episod al *aflării de către Sf. Antonie a cuviosului Pavel Tebeul* (în peştera lui din pustie) şi al prânzului celor doi sihaştri (Fig. 16a). În pofida unor pierderi de text, suferite exact în cadrul numelor protagoniştilor din imagine, inscripția slavonă **ЗⷣЄ Ѡ҃БРѢТЄНЇЄ СТ҃Ы ...ДОНЇЄ СТ҃Ы ...СКЯГО ВЪ / ПЄЩ...** (rom.: *Aici [este] aflarea [de către] Sf. ...donie [a] Sf. ... eul în peşt...*) poate fi reconstituită integral. Astfel, literele slavone rămase **...ДОНЇЄ** (...donie) indică univoc faptul că aici este vorba de forma sud-slavă *Andonie* a termenului onomastic *Antonie* şi că este exclusă posibilitatea prezenței numelui *Pahomie* (**ПЯХОМЇЄ**). Această transcriere a numelui Andonie[21], prin consoana *Dobro* în loc de *Tverdo*, este atestată peste tot la Sucevița, dar nu şi la alte mănăstiri din Moldova secolului al XVI-lea. Cât priveşte literele **...СКЯГО** din a doua jumătate a inscripției, ele par să indice cuvântul **ѲИВЄЇСКЯГО** (rom.: Tebeul). În consecință, aici ar fi vorba de Pavel Tebeul. Imaginea pictată a personajului aflat în peşteră confirmă această interpretare: or, rogojina, purtată de sihastru este un atribut specific – recomandat de *erminii* – al lui Pavel Tebeul. Referitor la literele **ПЄЩ...** nu este greu de concluzionat că ele începeau cuvântul **ПЄЩЄРЄ** (rom.: *peşteră*). Prin urmare, în totalitatea ei, traducerea românească a inscripției slavone reconstituite ar fi: *Aici este aflarea de către Sf. Andonie a Sf. Pavel Tebeul în peşteră*. Specia păsării din centrul compoziției nu corespunde iconografiei tradiționale a acestei scene. Hagiografia sfântului Antonie şi cărțile post-bizantine de pictură recomandă aici zugrăvirea unui corb care aduce în cioc o pâine rotundă pentru „prânzul" celor doi sfinți. În cadrul *ciclului Sf. Antonie* de la Voroneț (1547), zugravii au respectat aceste recomandări (Fig. 16b). De ce, în locul corbului negru, la Sucevița, a fost pictată o pasăre de culoare albă, rămâne o enigmă.

Fig. 16a. Sucevița. Scena *Aflarea de către Sf. Antoniu a cuviosului Pavel Tebeul.*

[21] La Sucevița, spre deosebire de alte ctitorii moldoveneşti de secol XVI, numele Sfântului Antonie este ortografiat în formula-i sud-slavă de „Andonie".

Fig. 16b. Biserica *Sf. Gheorghe* a mănăstirii Voroneț. Scena *„Prânzul” Sf. Antonie și a cuviosului Pavel Tebeul.*

Următoarea scenă din registru (Fig. 17a) ni-l arată pe acelaşi sfânt, îndreptându-se spre munţi. În faţa sfântului se află un hidos demon înaripat, care gesticulează frenetic. Pe suprafaţa corpului demonului şi în imediata lui apropiere se mai observă urmele unor monede pictate, care creează impresia unei „ploi cu galbeni”. Probabil, aici a fost ilustrat episodul plecării la munte a Sf. Antonie şi a ispitirii lui cu aur de către diavol : *Apoi iarăşi a văzut nu o nălucire, ci aur adevărat aruncat în cale, pe care ori vrăjmaşul l-a arătat, ori o putere oarecare a Celui Preaînalt, care iscusea pe nevoitorul şi arăta diavolului, că nici de banii cei adevăraţi nu se îngrijeşte*[22]. Apariţia acestei scene în programul iconografic de la Suceviţa a fost influenţată, probabil, de prezenţa unei scene similare în pictura peretelui nordic de la Voroneţ, unde este reprezentată ispitirea Sf. Antonie cu ajutorul unei pungi de galbeni, propuse de demon (Fig. 17b). Contextul amplasării acestor două scene vorbeşte în favoarea unei astfel de interpretări: or, atât la Voroneţ, cât şi la Suceviţa, scena *Ispitirea cu galbeni a sfântului* se află în imediata vecinătate a scenei *Aflarea cuviosului Pavel Tebeul în pustie* şi a scenei *Ridicarea de către demoni a frunzei de stejar*. Din nefericire, ceea ce s-a păstrat din inscripţia explicativă slavonă nu varsă prea multă lumină în problema identificării scenei descrise. Or, în textul inscripţiei **З ͩЄ СТЫ ...АНА ИДѪЩИА КЪ МОНАСИР ПОСѢЩАТИ БРАТЇА / ...Б ͨѢ ИЖЕ НАРЄЧЄТСѦ ТАГАРА** (rom.: *Aici sfântul ...ana mergând la mănăstire să viziteze fraţii/ ...demonul care se numeşte Tagara*) numele sfântului este şters iar termenul onomastic *Tagara* nu se găseşte nici în hagiografiile Sf. Antonie, nici în cele ale Sf. Pahomie. La începuturile istoriei bisericii Ţării Moldovei a existat un impostor grec, pe care îl chema Pavel Tagara[23], şi care se prezenta drept patriarh al Constantinopolului. A identifica însă numele demonului din imagine cu acest personaj cvasinecunoscut ar fi cel puţin hazardat. O altă ipoteză ar ţine de identificarea numelui *Tagara* cu o formă arhaică şi deformată a numelui

---

[22] *Vieţile sfinţilor* în 12 vol. /retipărite şi adăugite cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române. Ed. a 3-a, Vânători-Neamţ: Mănăstirea Sihăstria, Vol. 5: *Vieţile sfinţilor pe luna ianuarie*, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2013, p. 318.

[23] Euseviu Popovici, *Istoria bisericească universală şi statistica bisericească. (Curs oral în limba germană, ţinut pentru ultima oară în anul academic 1909, revăzut şi mai adăugit ulterior)*, traducere de Atanasie Mironescu, fost Mitropolit Primat, *Cartea a doua: Dela împlinirea Schismei între biserica de Apus şi biserica de Răsărit până în pezent (1054–1910)*, ediţia a II-a, Bucureşti, Editura tipografiei cărţilor bisericeşti, 1927, p. 64.

vechii zeități protobulgare *Tangara*[24]. Or, în scrierile creştine sunt tipice cazurile când zeii cultelor păgâne erau prezentați drept demoni.

Fig. 17a. Sucevița. Scena *Ispitirea de către diavol a Sf. Antoniu cu aur*.

Fig. 17b. Voroneț. Scena *Ispitirea de către diavol a Sf. Antoniu cu ajutorul unei pungi de galbeni*.

[24] Александр Илиев, *Тангра и болгары. Духовное пространство древних и средневековых болгар*, în culegerea *Из материалов IV-й Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность», 9-10 октября 2013г.*, Улан-Батор/Ulan-Bator, Монголия/Mongolia /http://tengrifund.ru/tangra-i-bolgari.html

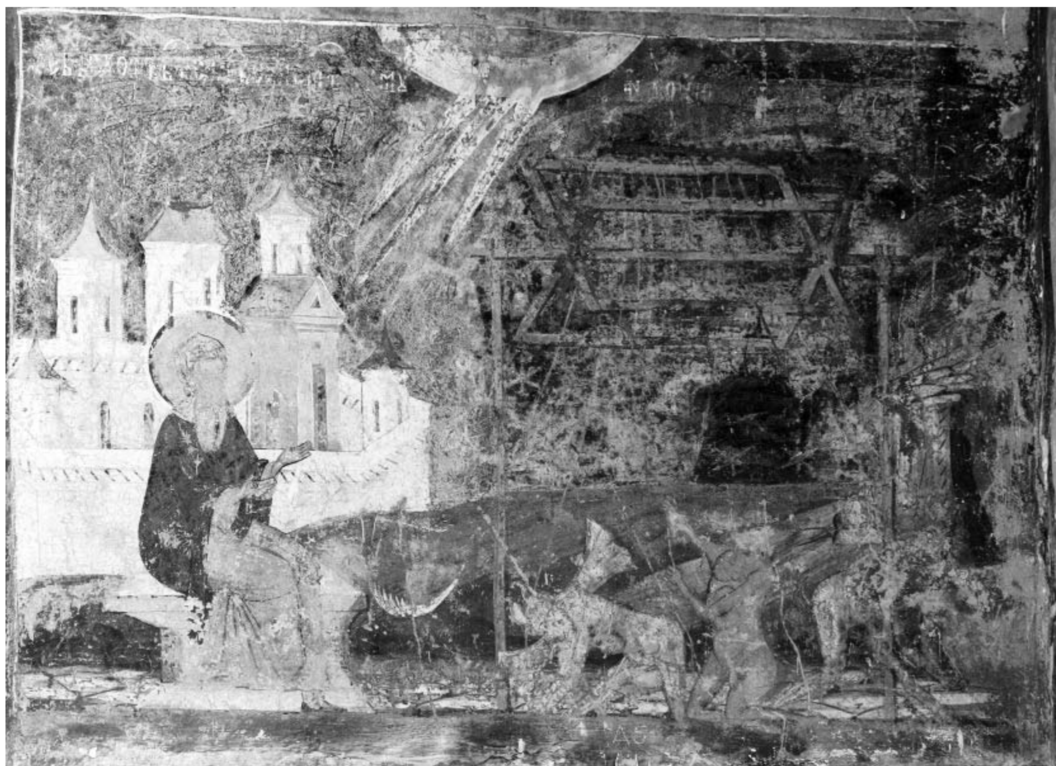

Fig. 18a. Sucevița. Scena *Ridicarea de către demoni a frunzei de stejar*.

Fig. 18b. Voroneț. Scena *Ridicarea de către demoni a frunzei de stejar*.

Fig. 18c. Numele *Antonie* din inscripțiile slavone ale scenei *Ridicarea frunzei* de la Voroneț și Sucevița.

A treia (și ultima!) scenă a registrului amintit prezintă concomitent și ultima scenă conservată din întregul ciclu al vieții sfântului Pahomie (Fig. 18a). Ea ilustrează caraghiosul episod al ridicării de către demoni – cu ajutorul unor scripeți – a unei ușoare frunze de stejar, cu scopul de a-l face pe sfânt să râdă. În hagiografia pahomiană acest episod este relatat în termenii următori: *Altădată, adunându-se mulți diavoli, au legat o frunză de stejar cu o funie mare și lungă, și trăgeau de ea cu osteneală și cu ispitire, ca de o piatră mare, chiuind și strigând cu mare glas unul către altul: „Trageți, trageți!" Aceasta o făceau vrând să pornească spre râs pe robul lui Dumnezeu; dar sfântul a gonit cu rugăciunea toată tabăra diavolească*[25]. Textele hagiografice, patericele și alte mărturii referitoare la viața Sf. Antoniu nu relatează un astfel de episod. În pofida acestui fapt, la Sucevița, inscripția slavonă din partea superioară a scenei atribuie întregul episod... vieții Sf. Antonie: **ЗⷣЄ ВЪСХОТѢ БѢⷭ СЪТ҃ВѦⷬЄѬТЬ СМѢⷯ СТ҃МꙊ – ѦН-ДОНЇЮ** (rom.: *Aici a vrut demonul să-l facă [să] râdă pe sfântul – Andonie*). Sursa acestei atribuiri eronate este ușor de depistat; or, în pictura din anul 1547 a fațadei nordice a bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț a avut loc același fenomen: episodul ridicării frunzei din hagiografia pahomiană a fost incorporat în cadrul ciclului vieții Sf. Antonie (Fig. 18b). Inscripțiile slavone ce însoțesc la ambele mănăstiri imaginea respectivă prezintă afinități de ordin terminologic și onomastic. Pentru a vedea mai bine acest lucru este de ajuns să comparăm textul slavon de la Sucevița **ЗⷣЄ ВЪСХОТѢ БѢⷭ СЪТ҃ВѦⷬЄѬТЬ СМѢⷯ СТ҃МꙊ – ѦН-ДОНЇЮ** (rom.: *Aici a vrut demonul să-l facă [să] râdă pe sfântul – Andonie*) cu cel de la Voroneț **СЪТВѦРѢѬТЬ СМѢХЬ БѢСОВЄ СТ҃ОМꙊ ѦНТОНЇЮ** (trad. rom. ad-litteram: *Fac râs demonii sfântului Antonie*; trad. rom. literară: *Îl fac demonii să râdă pe Sf. Antonie*). Observăm că atât numele sfântului (Fig. 18c) – Antonie (în loc de Pahomie!) – cât și o bună parte din termenii folosiți (demon/demoni; să facă/ fac; să râdă/râs;) sunt comuni sau apropiați în ambele texte slavone. Varianta de la Voroneț a scenei *Ridicarea frunzei* și posibilitatea citirii inscripțiilor explicative slavone din cadrul scenei respective (prezente în pictura ambelor mănăstiri) infirmă constatările lui André Grabar referitoare la *lipsa altor exemple* (în afara Suceviței – C.C.) *a acestei scene* și *la distrugerea inscripției care acompania pictura*[26]. Mai mult decât atât, în textul inscripției lămuritoare slavone de la Sucevița nu și-a găsit așteptata confirmare una dintre ideile principale ale studiului lui Grabar, – idee – legată de inversarea personajelor care trebuiau să fie făcute să râdă: locul lui Pahomie fiind ocupat de către demoni. Astfel, par a fi infirmate ipotezele savantului francez conform cărora în traducerea slavonă eronată a episodului respectiv din hagiografia pahomiană, *demonii aveau intenția să râdă ei înșiși pe contul sfântului, pentru a-și bate joc de el*, iar în fresca de la Sucevița *pictorul a vrut, posibil, să-i reprezinte*

[25] *Viețile sfinților pe luna mai...*, p. 326–327.
[26] André Grabar, *op. cit.*, p. 77.

pe draci, batjocorindu-l pe sfânt, întrucât în imagine unul dintre ei, stă în genunchi în fața lui Pahomie și întoarce spre el fața, schimonosită de un zâmbet larg[27].

Concluzii

1. Ciclul Sf. Pahomie, pictat pe peretele nordic al bisericii *Învierea Domnului* a Mănăstirii Sucevița, ilustrează episoade inspirate – în totalitatea lor – de hagiografiile slavone ale sfântului, în mod special de cea inclusă în *Viețile sfinților pentru luna mai*. Această hagiografie slavonă a fost compusă pe baza câtorva fragmente din *regulamentele monastice pahomiene*, traduse în latină de Sf. Ieronim, din capitolul *Pahomie și tavenisioții* a *Lavsaiconului* lui Palladie și din textul grec al vieții sfântului, – text –, atribuit, în mod greșit, lui Simeon Metafrastul. O altă hagiografie a sfântului care, ipotetic, ar fi fost la dispoziția programatorilor și zugravilor Suceviței, pare a fi traducerea slavonă a textului latin, atribuit lui Dionisie cel Mic, al *vieții* sfântului.

2. Inscripțiile explicative slavone din cadrul ciclului *Vieții* Sf. Pahomie de la Sucevița nu repetă ad-litteram traducerile slavone ale textelor hagiografice. Aceste inscripții sunt titluri sau comentarii, atașate unor imagini concrete din ciclul *viața și minunile* Sf. Pahomie; ele nu sunt – sub nici o formă – simple fragmente hagiografice narative extrase ad-litteram din hagiografiile sfântului.

3. Incorporarea în hagiografia ilustrată pahomiană a unor scene preluate din viața Sf. Antonie s-a produs doar în al patrulea registru al decorului peretelui nordic de la Sucevița (care corespunde celui de al treilea registru cu imagini din viața sfântului). În cazul în care – după exemplul eronat al Voronețului – programatorii și zugravii de la Sucevița asociau scena *Ridicarea frunzei de stejar* hagiografiei Sf. Antoniu, și nu celei pahomiene, atunci, ar rezulta că jumătatea vestică a fațadei nordice a bisericii conține (sub ciclul ilustrațiilor la cartea *Facerea*, din primul registru) nu unul, ci două cicluri hagiografice: pe cel al Sf. Pahomie în registrele doi și trei ale fațadei, și pe cel al Sf. Antonie – în registrul al patrulea. Cazuri de acest gen sunt atestate în pictura fațadelor bisericilor moldave de secol XVI: astfel, la Voroneț, pe peretele nordic, sub trei registre cu ciclul Sf. Antonie, avem un întreg registru, compus din șase scene, în care este ilustrat ciclul *vieții Sf. Gherasim de la Iordan și a leului vindecat de sfânt*; la mănăstirea Râșca, în dreapta imensei compoziții *Scara lui Ioan Climax* (de pe absida sudică a bisericii), avem trei registre cu scene inspirate atât din viața Sf. Antonie (prima scenă, similar Suceviței, reprezintă *Aflarea Sf. Pavel Tebeul*), cât și din viața Sf. Pahomie (a treia scenă, similar Suceviței, reprezintă *Arătarea îngerului în chip de călugăr*).

[27] *Ibidem*, p. 77.

ANEXĂ

Hagiografia sfântului Pahomie cel Mare

Hagiografia lui Pahomie cel Mare[28], fondator al monahismului cenobitic, ține de imensul *corpus* al literaturii pahomiene. Acest corpus a fost creat – şi, actualmente, există – în diverse versiuni manuscrise (ulterior, tipărite) întocmite în mai multe limbi: greacă, coptă de dialect sahidic, coptă de dialect bohairic, latină, siriacă, arabă, slavonă ş.a.

1. Principalele surse referitoare la viața Sf. Pahomie sunt următoarele:

– *La Vita sancti Pachomii abbatis Tabennensis* – un text latin[29] întocmit la începutul secolului al VI-lea d. H. de către călugărul Dionisie cel Mic pe baza unei *vieți* mai vechi, scrise în greacă şi, ulterior, pierdute;
– aşa-numita *Vita metafrastica* a sfântului – o *viață* a Sf. Pahomie, scrisă în limba greacă şi atribuită, în mod tradițional (dar greşit!), lui Simeon Metafrastul; această scriere a fost tradusă în limba latină de către Gentien Hervet – având titlul *Vita sancti Patris nostri Pachomii* – şi a fost publicată de către Lorenz Sauer[30]; coroborarea acestei *Vita* cu textul latin întocmit de Dionisie cel Mic demonstrează faptul că ambele scrieri descind din acelaşi model grec, actualmente pierdut, *Vita metafrastica* fiind însă o variantă considerabil amplificată;
– *Viața Sf. Pahomie*, derivată din *Vita metafrastica* şi publicată în limba greacă de către iezuiții flamanzi (aşa-numiții „bollandişti") în *Acta Sanctorum*[31] – aceasta este, de fapt, o compilație din mai multe surse greceşti, dintre care principala o constituie *manuscrisul de la Florența* (Plut. XI, Cod. IX), din secolul al XI-lea;
– colecția de povestiri separate, publicate de către „bollandişti" cu titlul de *Paralipomena de SS. Pacomio et Theodoro* în *Acta Sanctorum*[32]; aceste povestiri sunt un fel de continuare a *Lavsaiconului* lui Palladie, cu titluri de capitole similare şi cu aceeaşi dispunere a conținutului narat, extras, probabil, dintr-o sursă greacă actualmente pierdută;
– *Viața prefericitului Pahomie*, în limba greacă, conservată într-un manuscris de secol X aflat actualmente la Paris (Parisinus graecus – 881) şi publicat de către François Nau în *Patrologia Orientalis* [33];
– *Viața Sf. Pahomie* păstrată într-un manuscris-palimpsest provenit de la Muntele Athos. După toate probabilitățile această *viață* a fost caligrafiată în secolul al XIV-lea peste un text mai vechi, din secolul al VIII-lea; actualmente manuscrisul este dezmembrat şi o parte din el se găseşte la Paris (suppl. gr. 480), iar cealaltă parte – la Chartres (ms. n° 1754);
– câteva extrase din *Viața lui Pahomie*, citate în scrierile lui Nikon Muntenegreanul (secolul al XI-lea): după toate probabilitățile aici este vorba de nişte citate din *Viața* amintită în punctul precedent;
– o foarte veche *Vita* a sfântului, scrisă în limba siriacă şi prezentă într-o culegere din secolul al VII-lea d. H. (*Paradisus Patrum* întocmit de călugărul nestorian Enanjésus de la mănăstirea Beth 'Abhé pentru catolicosul Mar Guiwarguis I [anii 661–680]) – acest text este o traducere a unui original grec mai vechi[34];
– câteva variante (unele fragmentare) ale hagiografiei pahomiene în limba coptă, editate de către Émile Amélineau în *Les Annales du Musée Guimet*[35] şi în *Les Mémoires de la Mission archéologique française au Caire*[36] – acestea sunt, de fapt, simple traduceri din limba greacă în dialectele sahidic şi bohairic ale limbii copte;
– o versiune hagiografică în limba arabă, tradusă şi publicată de către Émile Amélineau în *Annales du Musée Guimet*[37] – o compilație, relativ recentă, a unor surse hagiografice deja amintite;
– la sursele indicate mai sus trebuie adăugat şi capitolul 32 (*Pahomie şi tavenisioții*) din *Lavsaiconul* lui Palladie[38]: în principiu, cel mai vechi document cunoscut al hagiografiei pahomiene; din motivul multiplelor interpolări ulterioare, extrem de timpurii, a textelor acestei culegeri, actualmente este imposibil de specificat ce-i aparține personal lui Palladie.

---

28 Mort, conform ultimelor cercetări, între anii 346–348 d. H. .
29 Jacques Paul Migne. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, T. 73, col. 229–272.
30 Laurentius Surius, *De probatis sanctorum vitis*, Cologne, 1617, T. III, p. 195 sqq.
31 *Acta Sanctorum*, Paris, 1866, T. III, p. 22–43, trad. lat. p. 295–333.
32 *Acta Sanctorum*, Paris, 1866, T. III, p. 44–53, trad. lat. p. 333–345.
33 *Patrologia Orientalis*, T. IV, fasc. 5, n° 19, ed. Brepols, Turhout, 1981.
34 Vezi edițiile : Paul Bedjan, *Acta martyrum et sanctorum*, T. V, Paris, 1895, p. 122–176 şi 701–704 ; E. A. T. Wallis Budge, *The Book of Paradise of Palladius*, 2 vol. Londres, 1904 ; pentru traducerea franceză vezi volumul din *Patrologia Orientalis*, citat în nota precedentă.
35 *Les Annales du Musée Guimet*, T. XVII, Paris, 1889, p. 1–334.
36 *Les Mémoires de la Mission archéologique française au Caire*, T. IV, Paris, p. 521–608.
37 *Annales du Musée Guimet*, T. XVII, Paris, 1889, p. 337–712.
38 Palladie, Episcop de Elenopolis din Bitinia, *Lavsaiconul: Viețile Sfinților şi Părinților de la pustie*, traducere : Tit Simedrea, îngrijire de ediție: Constanța Costea, Bucureşti, Editura Ileana, f.d.

2. De mai mult de un secol durează polemica ştiinţifică referitoare la perioada istorică şi la limba în care a fost scrisă varianta originală a *vieţii* Sf. Pahomie. Astfel, Émile Amélineau, în ediţia critică din 1889 a textelor copte şi arabe ale hagiografiei pahomiene[39], a încercat să demonstreze că prima versiune a *Vieţii* sfântului a fost scrisă în dialectul sahidic al limbii copte, la circa cincisprezece ani după moartea lui Pahomie. Conform opiniei aceluiaşi cercetător, versiunea greacă principală a *Vieţii* sfântului nu este decât o traducere prescurtată, realizată de către călugării bilingvi din Egipt, a originalului în dialect sahidic. De asemenea, Amélineau era convins de faptul că versiunea hagiografică primară a vieţii sfântului s-a păstrat integral numai în traducerea arabă, în limba coptă existând doar câteva fragmente[40].

În disertaţia sa din anul 1898, consacrată monahismului pahomian, Paulin Ladeuze[41] a propus o altă rezolvare a problemei date: analizând cu acribie sursele existente la acea vreme, el a stabilit faptul că versiunea greacă a *Vieţii* sfântului (numită actualmente versiunea *G 1*) este cea originală, că traducerea în dialectul sahidic al limbii copte s-a făcut după textul original grec şi că traducerea în limba arabă este o compilaţie ulterioară. Textul original grec, conform opiniei lui Ladeuze, ar fi fost compus la scurt timp după moartea călugărului Theodor (în jurul anului 368 d. H.) – cunoscut ucenic şi succesor al lui Pahomie cel Mare.

Wilhelm Bousset, acceptând în linii generale punctul de vedere al lui Ladeuze, a făcut o serie de precizări semnificative la concluziile celui din urmă. El a afirmat că *Viaţa lui Pahomie* a fost scrisă iniţial în limba greacă, dar textul ei original nu a ajuns până la noi. Înainte ca această *Viaţă* să apară în formă scrisă, ea a existat mult timp în formă de *tradiţie orală* şi în nici un caz materialul din această *tradiţie* nu a fost inclus integral în vreuna dintre versiunile scrise. Or, diversele versiuni ale hagiografiilor pahomiene arată că acest material a continuat să trăiască în mediul monahal şi a continuat să fie completat cu noi detalii. Conform părerii lui Bousset, prima parte a variantei *G 1* a *Vieţii* lui Pahomie a apărut încă în timpul vieţii ucenicului său Theodor, iar partea a doua (unde se povesteşte despre activităţile primilor continuatori ai operei lui Pahomie) – a apărut mai târziu, după moartea lui Theodor[42].

Filologii iezuiţi flamanzi, cunoscuţi sub numele de *bollandişti*, au investigat în detaliu problema originii hagiografiei pahomiene. În introducerea lor la ediţia diverselor versiuni greceşti ale *Vieţii Sf. Pahomie*[43], ei au afirmat că originalul *Vieţii Sf. Pahomie* este, actualmente, pierdut. Din versiunile conservate, cea mai apropiată de acest original este versiunea *G1*, care a fost, cu siguranţă, scrisă în limba greacă. Ei au ajuns la concluzia că „discuţia referitoare la limba originală a hagiografiei sfântului poate fi considerată închisă"[44].

Un punct de vedere similar a exprimat şi André-Jean Festugière, traducător în limba franceză a *corpusului* pahomian[45]. El a ajuns la concluzia că versiunea greacă *G 1* a *Vieţii* sfântului nu poate fi traducerea niciuneia din variantele copte cunoscute şi că această versiune *G 1* (sau, mai exact, versiunea primară greacă, actualmente pierdută) a fost scrisă de către un autor grec[46].

Louis Théophile Lefort, care a realizat o excelentă clasificare şi editare a aproape tuturor versiunilor copte ale hagiografiei sfântului, a optat în favoarea priorităţii textului coptic. El a susţinut că versiunea greacă *G 1* este o compilaţie târzie, compusă din două lucrări, iniţial independente – *Viaţa lui Pahomie* şi *Viaţa lui Theodor*. Conform aceluiaşi cercetător, versiunea greacă *G1* trebuie datată dintr-o perioadă ulterioară secolului al VII-lea. Ea nu este cea mai veche versiune a *vieţii* sfântului în această limbă. Cât priveşte versiunea primară în limba greacă, ea nu mai există în limba originalului, dar s-a păstrat în traducerea latină, realizată de către Dionisie cel Mic[47].

Criticându-l aspru pe Lefort, Derwas J. Chitty a apărat prioritatea versiunii *G 1*; în opinia lui, textele versiunilor copte ale *Vieţii* sfântului sunt dependente de originalul grecesc (şi nu invers!); cât priveşte versiunea *G 1*, ea, conform opiniei acestui cercetător, ar fi fost compusă în jurul anului 390 d. H., versiunile copte fiind mult mai târzii[48].

Total diferite au fost concluziile lui Armand Veilleux. El a investigat în detaliu problema şi a constatat că originalul *Vieţii Sf. Pahomie* a fost scris în limba coptă. Relativ timpuriu, acest original a fost alipit la altă scriere, şi anume la *Viaţa lui Theodor*. Această lucrare, compusă din două vieţi de sfinţi, s-a păstrat până astăzi numai în traducere arabă. Atât versiunea greacă *G 1*, cât şi traducerea *vieţii* sfântului în dialectul bohairic al limbii copte, sunt tributare, în

---

[39] Émile Amélineau, *Histoire de Saint Pacôme et de ses communautés*, Paris, Ernest Leroux éd., 1889, în *Annales du Musée Guimet*, XVII, p. XXV–XXVI & LXVIII.

[40] *Ibidem*.

[41] Paulin Ladeuze, *Étude sur le cénobitisme pacômien pendant le IVe siècle et la première moitié du Ve*, Paris, 1898.

[42] Wilhelm Bousset, *Apophthegmata : Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums* de Wilhelm Bousset. Text restabilit de către Theodor Hermann şi Gustav Krüger după manuscrisele rămase, Tübingen: ed. Mohr, 1923, p. 224–231 şi p. 253–258.

[43] *Sancti Pachomii Vitae Graecae*. Ed. François Halkin. Bruxelles, Société des Bollandistes, 1932.

[44] *Ibidem*.

[45] *Le corpus athénien de saint Pachôme* édité par le P. François Halkin avec une traduction française par le P. André-Jean Festugière, Cramer, Genève, 1982.

[46] *Les moines d'Orient, IV/2. La première vie grecque de saint Pachome*. Introduction critique et traduction par André-Jean Festugière. Paris, Les éditions du Cerf, 1965, p. 156–157.

[47] *Les vies coptes de saint Pacôme et de ses premiers successeurs*. Traduction française par Louis Théophile Lefort, Louvain, Publications Universitaires, 1943, p. XIII–XCI; *Sancti Pachomii Vitae Sahidice scriptae*. Ed. L. Th. Lefort. Louvain, Imprimerie orientaliste L. Durbecq, 1933 in *CSCO*, Scriptores Coptici, 9–10.

[48] Derwas J. Chitty, *Pachomian Sources Reconsidered*, in „Journal of Ecclesiastical History", nr. 5, 1954, p. 38–77.

ultimă instanţă, acestui original coptic pierdut şi tradiţiei hagiografice pahomiene, generate de el[49]. Putem spune că Veilleux a rezumat în cercetările sale toate studiile anterioare, şi că, pe parcursul a circa două decenii, concluziile sale, conform cărora textul coptic era cel original, nu au fost contestate de nimeni în mod serios.

Cu toate acestea, concluziile lui Veilleux nu pot fi considerate definitive. Ele contravin opiniei lui Francis Halkin, reputat cercetător al operei şi al hagiografiei pahomiene. Astfel, coroborarea paragrafelor 122 – 125 ale versiunii greceşti *G 1* cu unele fragmente din versiunea coptă[50] probează o apropiere de conţinut atât de mare, încât nu există nici un dubiu că unul din texte este o traducere a celuilalt. Acesta este un caz rarisim în *corpusul* hagiografiei pahomiene timpurii; el ne permite să stabilim cu exactitate aproape absolută limba în care a fost compusă scrierea originală. Or, analizele lexicale, sintaxa frazelor, citatele biblice (de exemplu, citatul din *1 Corinteni 3,10*, care nu urmează textul canonic coptic al *epistolelor* Sf. Pavel şi care pare a fi o traducere *ad-hoc* din greacă!), porţiunile deteriorate ale manuscriselor ş. a. sugerează că limba în care a fost compus textul primar a fost, totuşi, limba greacă (vezi: Francis Halkin, 1982[51]).

3. În literatura de expresie slavonă, povestirile dedicate lui Pahomie cel Mare au intrat încă din perioada pre-mongolă. Astfel, din componenţa culegerii manuscrise *Uspensk* (de la frontiera secolelor al XII-lea şi al XIII-lea) face parte textul întitulat *Viaţa cuviosului părintelui nostru Pahomie, carele a fost la începutul chipului călugăresc* (în slavonă: *Житие преподобнаго отца нашего Пахомия, иже бысть начальникъ мнишьскому образу*). După cum a demonstrat filologul-medievist rus Oleg V. Tvorogov[52], acest text nu ţine nemijlocit de diversele variante ale *Vieţii Sf. Pahomie*, ci este o traducere a capitolelor 32–34 a *Lavsaiconului* lui Palladie – capitole în care se vorbeşte nu numai despre Sf. Pahomie sau despre mănăstirile întemeiate de el, ci şi despre mănăstirile de maici, despre evenimentele care au avut loc acolo, precum şi despre viaţa ascetului Pitirum (în trad. slav. – Pitirim). Cât priveşte *hagiografia* propriu-zisă a sfântului, aici trebuie să remarcăm că în istoria literaturii slavone au fost cunoscute (integral sau fragmentar) mai multe variante ale *Vieţii Sf. Pahomie*. Cea mai veche pare a fi traducerea slavonă a textului latin, atribuit lui Dionisie cel Mic[53]. Din mai multe surse a fost compilată traducerea slavonă a *Vieţii Sf. Pahomie* inclusă în *Marile mineie slavone pentru luna mai*. Această hagiografie slavonă a fost compusă pe baza câtorva fragmente din *regulamentele monastice pahomiene* (traduse în latină de Sf. Ieronim), din capitolul *Pahomie şi tavenisioţii* a *Lavsaiconului* lui Palladie şi din textul grec al vieţii sfântului, – text – atribuit, în mod greşit, lui Simeon Metafrastul. Versiunea românească a *Vieţii Sf. Pahomie* din *Vieţile sfinţilor pentru luna mai* este o traducere fidelă a acestei scrieri slavone compilative. Datorită acestui fapt, în această variantă slavonă şi, ulterior, în varianta românească (tradusă) a hagiografiei pahomiene descoperim atât episodul cu *Ridicarea frunzei de stejar*, cât şi episodul cu *Înclinarea zidirii*; or, în limbile greacă, latină sau coptă, aceste două episoade nu figurează niciodată împreună, în cadrul textului uneia şi aceleiaşi *vieţi* a sfântului. În ceea ce priveşte *Viaţa Sf. Pahomie* din celebrele *Vieţi ale Sfinţilor după Mineie*, întocmite de mitropolitul Dimitrie al Rostovului, aici avem o redactare târzie (de secol XVIII !) şi de factură raţionalistă – cu omiterea multor episoade fantastice sau fabuloase – a deja amintitei traduceri slavone – compilate din mai multe surse – a *Vieţii Sf. Pahomie*.

---

[49] Armand Veilleux, *La liturgie dans le cénobitisme pacômien au quatrième siècle*. Romae, *I.B.C.* Libreria Herder, 1968, „Studia Anselmiana”, 57, p. 16–158.

[50] Vezi nota 47: *Sancti Pachomii Vitae…*, Ed. L. Th. Lefort, 1933, 303B, col. 21.

[51] Francis Halkin, *Le Corpus Athénien de Saint Pachôme*. Avec une traduction française par A.-J. Festugière. Genève, Patrick Cramer éditeur, 1982 (Cahiers d'Orientalisme II).

[52] О. В. Творогов, *Древнерусские четьи сборники XII—XIV вв. (Статья вторая: Памятники агиографии)*, în *Труды Отдела Древне-Русской Литературы* , Ленинград, 1990, Т. 44, p. 217.

[53] Vezi: *La Vita sancti Pachomii abbatis Tabennensis* din punctul 1 al anexei. Referitor la traducerea slavonă a textului lui Dionisie cel Mic, vezi fol. 115 – 146 din *Mineile pe luna mai* incluse în manuscrisul nr. 94 al *Colecţiei fundamentale a Bibliotecii Academiei Teologice din Moscova*, aflată actualmente la Biblioteca Lavrei Troiţe-Serghiev (Библиотека Троице-Сергиевой Лавры, Фундаментальное собрание библиотеки Моск. Дух. Акад. Рукопись 94. Минея-четья месяц май, л. 115 – 146.): http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=094&pagefile=094-0121–
http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=094&pagefile=094-0152.